

SUSSAM GÖNÜL RAZI DEĞİL SÖYLESEM KÂR EYLEMEZ

Rıdvan ÖZTÜRK*

Özet

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2004/1 sayısında, yine aynı derginin 1993 yılına ait sayısındaki tenkit yazıma “İlmilikten ve İlmî Nezaketten Yoksun Bir Tenkide Cevap” başlığı altında cevabi bir tenkit yazısı yayımlandı. Bu yazıda şahsıma yönelik hakaretamiz ifadelerin yanı sıra, tenkit adı altında yanlış bilgiler ve bilgilendirmeler verilmiştir. Ayrıca Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmış olan “Yeni Uygur Türkçesi Grameri” adlı kitabım hakkında da bazı haksız tenkitlerde bulunulmuştur.

Anahtar kelimeler: *Uygur Türkçesi, tenkit, tenkide cevap, Türkoloji sorunu.*

IT'S NO USE TELLİNG BUT I MUST DO İT

Abstract

Having answer my criticism in Yearbook of Turkic Studies Belleten 1993, a criticism called “Answer to Criticism wich scientific and Scientific Culture” was published in the same journal 2004/1 in this study, it was used insulting language to me and was given wrong knowledges and instructions under the criticism. Moreover aforesaid study has unjust and wrong criticism about my books called “New Uigur Turkish Gramer” which was published by Turkisk Language İnstitution in 1994.

Key words: *Uigur Turkish, Criticism, Answer to Criticism, Turcology proplem.*

2006 yılının sonlarına doğru yayımlanan 2004/1 *TDAY Belleten*'inde 1995 yılında yayımlanmış olan 1993 *TDAY Belleten*'indeki tenkit yazıma cevap yayımlandı. Aradan on bir yılı aşkın bir süre geçtikten gelen cevaba, normal ölçüler içinde olsa idi karşılık vermeyi düşünmez, iki yazıyı okuyucunun kar-

* Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili Öğretim Üyesi

şılaştırmaya bırakırdım. Ancak şahsıma yönelik ağır ithamların bulunması bir yana ilmi yetersizlikle suçlanıp, 1994 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmış olan “Yeni Uygur Türkçesi Grameri” kitabım ile ilgili bazı haksız tenkitlerle karşılaşınca, ister istemez muhataplığa geçmek durumunda kaldım.

Bu kadar aradan sonra gelen cevabın *TDAY-Belleten* gibi ciddi olduğunu düşündüğümüz bir dergide “*Uygur Türkçesinin büyük âlimi havası ile*”, “*Bu Dr. Rıdvan Öztürk’ün yeni bir keşfi olsa gerek*”, “*art niyetli makale*”, “*ilmiliktен ve ilmi nezaketten yoksun*”, “*Uygur Türkçesi hakkındaki bilgisizliğinden*”, “*Yeni Uygur Türkçesi Grameri yayımlanması için yol açmak*”, “*çok ilmi!*”, “*yüksek seviyeli!*”, “*kitabının basılmasını kolaylaştırmak maksadıyla*”, “*konuyu etraflıca incelememesi ve bilgisizliğinden kaynaklanmakta*”, “*ilmi şekilde aydınlatmada çok yetersiz kalmış*”, “*mahiyet itibariyle açıklayamamış*” vb. şahsıma yönelik hakaretamiz ifadelerin yer aldığı bir yazının yayımlanmış olması şahsımı olduğu kadar *Belleten*’i de sıkıntıya sokacak bir durumdur.

Biz burada Kaşgarlı’nın takip ettiği yolu takip ederek seviyeyi düşürmeyeceğiz. “Kem söz sahibine aittir” diyerek muhatabımızın şahsına yönelik ifadeler kullanmadan, önceki tenkidimiz hakkında ve 1994 yılında Türk Dil Kurumu yayınları arasından çıkan “Yeni Uygur Türkçesi Grameri” adlı kitabımız hakkında yapılan haksız tenkitleri ve bilgi yanlışlıklarını ortaya koyma yoluna gideceğiz.

1. Tenkit

“... benim yazdığım *Modern Uygur Türkçesi Grameri* isimli kitabımı tanıtmak ve üzerinde tenkidî yorum yapmak için yazılan bir makale şeklinde görünse de, art niyetli bir makaledir.” (B-2004, 63)

Cevap

1993 *Belleten*’inde “Tanıtma, Tahlil ve Tenkitler” kısmında yayımlanan yazımda; adı geçen eserin, Türkiye’de o güne kadar yapılan Uygur Türkçesi grameri ile ilgili en muhtevalı çalışma olduğunu, eserin ortaya konulmasında emeği geçenlere teşekkür ederek başladığım yazımda niyetimin ve yaptığım işin ne olduğunu şu satırlarla açıklamıştım:

“Yalnız özellikle karşılaştırmalı dil bilgisinin bundan sonra yapılacak çalışmalara olumsuz etkilerinin olmaması için, burada, eksiklikleri, hataları ve olmaması gereken şekilleri belirtmeye çalışacağız.” (B-1993, 183)

Bunun ötesindeki algılamalar, söylenenin ötesinde sözler olup, söyleyeni olmadığımız için muhatabı da sayılmayız. Söylemediğimiz hâlde, söylemek istedi şeklinde bize atfedilenler “niyet okuyuculuğu”dur. Biz söylediklerimizin, yazdıklarımızın arkasındayız. Savunmamız gerekenin de, varsa özür dilememiz gerekenin de arkasındayız.

2. Tenkit

“Dr. Rıdvan Öztürk’ün bu makaleyi yazmaktaki maksadı benim yazdığım grameri bütünüyle inkar ederek kendisine “çok ilmi!” ve “yüksek seviyeli!” bir “Yeni Uygur Türkçesi Grameri” yayımlaması için yol açmaktan ibarettir. Yani Türk Dil Kurumundaki yetkili kişilere “Doç. Dr. Mahmut Kaşgarlı’nın Modern Uygur Türkçesi Grameri ilmî bir gramer değildir. Baştan sonuna kadar yanlıştır, benim yazdığım gramer daha ilmî gramerdir” diyerek, bu kitabın basılmasını kolaylaştırmak maksadıyla yazılan bir makedir.” (B–2004, 66.)

2. Cevap

2a. Bir kişinin söylemediği, yazmadığı sözleri ağzından veya kaleminden çıkmış gibi özellikle tırnak içine alarak yazmak nezaketsizlikten de öte iftiraya girer.

2b. Bu tenkit yazısı yazarın dediği gibi kendime bir “Yeni Uygur Türkçesi Grameri” (YUTG 1994) yayımlama yolu açmak için yazılmamıştır. Öyle olmadığı iki çalışmanın tarihlerine bakıldığında da anlaşılacaktır. Tarafımdan hazırlanan Yeni Uygur Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu tarafından 1994 yılında yayımlanmıştır. Niyet okuyuculuğu yapılan tenkit yazım (B–1993) ise 1995 yılında yayımlanmıştır. Yani benim yayımlanan tenkit yazım, kendi kitabım yayımlandıktan bir yıl sonra yayımlanmıştır. İddia edildiği gibi kitabın basılmasını kolaylaştırmasının mümkün olmadığını basit bir matematik işlemi gösterecektir.

2c. Tenkit edilmek bazı kişiler tarafından ne kadar iyi niyetli de olsanız zülfüyâre dokunduğunuzda düşmanlıkmiş gibi algılanmaktadır. Şimdiye kadar birçok tenkit yazısı yazdım ve yazdığım hiçbir tenkidi de art niyetli olarak kalem almam. Hele kendi yazacağım bir esere yol açmak için asla. Eğer her tenkit ettiğim eser ile ilgili bir kitap yazacak olsa idim, en az yedi sekiz kitap daha yazmam gerekirdi. Ayrıca tenkit yazısı yazdığım tek Uygurca grameri Kaşgarlı’nın “Modern Uygur Türkçesi Grameri” adlı kitabı da değildir. Çeng Şélyang vd. tarafından yayımlanan “Hazırqi Zaman Uygur Tili Grammatikisi” (Şilyang 1996) hakkında da bir tenkit yazmıştım.¹

2d. Yeni Uygur Türkçesi Grameri yazmam 1992 yılında Türk Dil Kurumu tarafından istenilmiştir. O yıl itibarıyla benden başka akademisyen arkadaşlara da başka lehçe gramerleri yazmaları için teklifler götürülmüştü. Teklifin Türk Dil Kurumundan geldiğine “Söz Başı” bölümünde de işaret etmiştik.

“Gramerde terminoloji ve sistem olarak Türkiye Türkçesinde kabul görmüş bulunan ve “Dil Kurumu” tarafından da istenilen terminolojiye bağlı kalmıştır.” (YUTG 1994, IX)

¹ Rıdvan ÖZTÜRK, “Hazırqi Zaman Uygur Tili Grammatikisi, (Hazırlayanlar: Çeng Şilyang vd.), Şincang Xelq Neşriyatı, Ürümqi 1996, 34+743 s.”, *Doğu Akdeniz Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Dergisi*, sa.1, Gazimagusa 1998, s.187–192.

2e. TDK Yayınları arasından çıkan “Yeni Uygur Türkçesi Grameri” adlı eserimi savunmak da elbette öncelikli olarak bana düşer. Ama Kurum yayınlarının belli bir ciddiyeti olduğu ve yayınlanan eserlerin de en az o alanda uzman bir kişi tarafından incelendiği de unutulmamalıdır. Kitabımın ilmiliği ve seviyesi hakkında birinci muhatap ben isem de ikinci muhatap Türk Dil Kurumu adına inceleyerek olur veren Prof. Dr. Zeynep Korkmaz’dır.

Yazdığım tenkit ile cevabı olarak yazılan tenkidi, alanla ilgili kişiler okuyunca ne kadarına cevap verilebildiğini göreceklerdir. Burada birçok benzer hususu ilk tenkit yazısına dâhil etmediğimi de belirttikten sonra, yazarın cevap olarak yazdığı hususlardaki tutarsızlıkları ve ilmi seviyeyi göstermek yoluna gideceğim.

3. Tenkit

“...her yeni ilmi çalışma bu sahada önceden yapılmış olan ilmi çalışmalardan yararlanmak ve ondan istifade etmek suretiyle yeni fikir ve görüşleri kaydetmekle cereyan edecektir, ilmi eserlerde kaynakça ve bibliyografya kısmının verilmesinin sebebi de budur. Benim kitabımın 265. sayfasında yararlandığım bu kaynaklar içinde Nesrulia’nın Hazırki zaman Uygur Tili Grammatikası da gösterilmişti ...Türkçe’de ünlülerin uyumu meselesi yalnız Nesrulia’nın keşfiyatı değildir... Bazı misallerin benzemesi eserimin kıymetini inkar edecek bir durumu ortaya çıkarmayacaktır.” (B-2004, 63-64)

3. Cevap

3a. İlmî eser demek, eserin tamamına yakını Türkiye Türkçesi ile ve Uygur Türkçesi ile yazılmış gramer kitaplarından bir araya getirip, aktarıp kendi fikri, kendi bilgisiymişçesine yazmak değildir. Alıntılar bir cümle bile olsa yerinde içnot veya dipnot olarak verilir. Mahmut Bey’in yaptığı gibi ilgili ilgisiz kaynakların hepsini eserin sonuna sıralamakla olmaz. Hangi bilgiyi hangi kaynaktan aldığı belli değilse buna ilmi terminolojide “intihal” denir.

3b. İntihal örneği olarak verdiğim giriş kısmındaki bir paragrafı yazar da benim tespit ettiğim şahıstan aldığını yeni yazısında kabul etmiş, ancak faydalandım dediği kaynağı bile tam gösterememiş. Faydalandım dediği kaynağı tenkit yazısında “Nesrulia, Hazırki Zaman Uygur Tili Grammatikası” (B-2004, 64) künyesi ile belirtirken, MUTG 1992, 265’te aynı kaynağı “Nesretullah, Hazırki Zaman Uygur Tili, Şinjan (Doğu Türkistan) Halk Neşriyatı, Urumçi 1979” künyesi ile göstermiştir.

3c. Bazı misallerin benzeme derecesinde mi yoksa doğrudan aktarma derecesinde mi olduğunu aşağıdaki orijinal şekil ile Kaşgarlı’nın hiç kaynak göstermeden kendi bilgisi gibi yazdığı MUTG 1992’deki şekli gösterecektir. B-1993’te verdiğimiz örneğin dışında başka bir paragrafı daha örnek vererek bu tip kaynak gösterilmeden yapılan alıntıların çok olduğunu belirtelim:

Orijinali

“Liksika cehette: Bu devrdiki tilning luget terkividiki sözler Türki xelq-lerge ortağ bolgan. Bu devrdeqollinilgan baliq (şehir), sevin (xoşallıq), vapçı (qanunçı), acun (dünya, alem), bodun (xelq), anyıg (yaman, eski)... qatarlıq sözler k'yinki devrlerde qollinilmadigan bolup qalğan. (TTT 1983, 153)

MUTG 1992'deki

“Leksik bakımdan: Bu devredeki dilin lugat terkindeki kelimeler bütün Türk boylarının malı olmuştur. Bu devrede kullanılan balıq (şehir), sevinç, vapçı (kanuncu), acun (dünya), bodun (halk), anıg (kötü) gibi kelimeler son devirlerde kullanılmaz hale gelmiştir. (MUTG 1992, 5)

MUTG 1992'nin “Giriş” kısmını oluşturan s.4–11 arası Nesrulla'nın TTT 1983'deki makalesinin 152–160. sayfalarından alınmıştır. Bu bölüm tıpkı Nesrulla'nın ayırdığı gibi dört ana başlığa bölünmüş ve bu başlıklarda yine Nesrulla'nın işlediği tarzda “fonetika cehette” (fonetik bakımdan), “liksika cehette” (Leksik bakımdan), “Girammatika cehette” (Gramer bakımdan) alt başlıklarında verilmiştir. “Giriş” kısmının tamamına yakını yukarıdaki paragraf örneğinde olduğu gibi aynen aktarma şeklindedir. Kaşgarlı, Nesrulla'nın verdiği şiir örneklerini değiştirme yoluna gitmiş, asıl aldığı kaynağı hiç zikretmezken, bu şiir alıntılarının kaynağını hemen altlarında vermiştir.

Doğrudan kelime kelime bir alıntı yapılmış, alıntının yapıldığı yerde kaynak ile ilgili en ufak bir bilgi yok. Bu bilgi yazara ait değil denince, bibliyografya kısmında kaynağın adı var denecek. Adı var denen kaynaktan bahsedilen yerlerde de ne eser adı, ne de yazar adı birbirini tutacak...Emeğe saygı duymak, ilme saygı duymak herhalde böyle olmaz.

4. Tenkit

“Rıdvan Öztürk makalesinin 2. sayfasında “Yazar Uygur gramerinden Latin harflerine aktarmada bile bazı hatalar yapmıştır. Mesela: **bilelmeykaldı** değil **bilmeykaldı** (s.85); **hiçilliktin** değil **hiçilçilik** (s. 85)” diyerek bir şeyler bildiğini göstermeye çalışmaktadır. Halbuki bu mülahaza ve görüşler sayın Rıdvan Öztürk'ün Uygur Türkçesi hakkındaki bilgisizliğinden kaynaklanmaktadır.” (B–2004, 65)

4. Cevap

4a. Benim Kaşgarlı'nın intihallerini gösterme gereği duymadığım bir yerde “Latin harflerine aktarmada bile hatalar yapmıştır. Mesela “bilelmeykaldı” değil “bilmeykaldı” (s.85); “hiçilliktin” değil “hiçilçilik” (s.85) sözümü anlamadan yoruma gidip beni “Uygur Türkçesi hakkında bilgisizlikle” suçlamıştır. Yukarıdaki kelimelerin de Uygurcada kullanılabileceğini izaha girişmiştir. El-insaf, yazarın yine kaynak göstermeden HZUTG 1987'den hâl ekleri ile ilgili

bölümden aldığı ve yazıya yanlış geçirdiği cümleleri gösteriyorum. O bunun üzerine allâmelik yapıyor. Bu örnek de benim ilk tenkidimde “Yazar Türkiye Türkçesine tam vakıf değildir.” (B-1993, 185) tespitimi doğrulamaktadır:

MUTG 1992, 85 “U bizge tarihtin **deris** biridu”

HZUTG 1987, 63 “U bizge tarixtin **ders** b’ridu”

MUTG 1992, 85 “U huşallıktın nime kilişni **bilelmey kaldı**”

HZUTG 1987, 63 “U xuşallıqtın nime qilişini **bilmey qaldı**”

MUTG 1992, 85 “**Hiçilliktin** b’şimni kötürelmidim”

HZUTG 1987, 63 “**Xiçilçiliqtin** b’şimni kötürelmidim”

4b. Görüleceği üzere MUTG 1992’nin 203–208 arasını oluşturan bölüm yazarın “giriş” kısmında Nesrulla’dan yaptığı kopya aktarma gibi aktarılmıştır. Bu beş sayfalık aktarmanın içindeki iki cümle örneğinin altına kaynak adı yazmıştır. Yazar buradaki alıntı örneklerinde kaynak göstermiş, ancak örnekleri kaynaktaki gibi alıntılanmamıştır.

MUTG 1992, 203: Sen mangiçe hemmenersini teyyarlap koyimen

‘Sen yola çıkınca her şeyi hazırlarım’

(H.Tömür, Hazırkı Zaman Uygur Tili Grameri s. 275)

Kaynak gösterilen bu cümlenin de doğru alıntılanması ve aktarılması aşağıdaki gibi olmalıdır. Türkiye Türkçesine aktarmasında “-ınca” değil “-ıncaya kadar” şekli kullanılmalıdır ve eserin adı da “...grameri” değil “...Grammatikisi (Morfolojiya)” olmalı idi:

HZUTG 1987, 275: Sen manggiçilik (manggiçe) hemme nersini teyyarlap qoyimiz

“Sen yola çıkıncaya (gidinceye) kadar her şeyi hazırlayıp koyarız”

5. Tenkit

“Kaldı ki Dr. Rıdvan Öztürk 1994 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan *Yeni Uygur Türkçesi Grameri* isimli kitabında, kendisi de benim kitabımda kullandığım bir çok misalleri aynen aktarma yoluyla kullanmıştır Benim kitabımda isimden isim yapma eklerinden 93. sayfada –çak/-çek ekleri ve örnekleri s. 93’te şu şekilde ifade edilmiştir...”, “Yine isimden isim yapma ekleri –dük , -duruk, -dürük ekleri ve misallerini Rıdvan Öztürk benim kitabımdan aynen aktarmıştır.” (B-2004, 64) “Bunlara ilaveten Rıdvan Öztürk fiilden isim yapma ekleri hakkında kitabımın 107. sayfasında gösterilen -ca, -ce ekiyle ilgili örnekleri kendi kitabının 39. sayfasında nedense olduğu gibi tekrarlamıştır... Yukarıda saydığımız türden aktarmalar Rıdvan Bey’in kitabında geniş bir yer tutmaktadır..” (B-2004, 65)

5. Cevap

5a. Yukarıdaki cümlelerden de anlaşılacağı gibi Kaşgarlı, benim kendisinden aynen aktarma yaptığımı belirtmektedir. MUTG 1992, 93-94'te -çak, -çek, -çuk ekleri bir başlıkta verilmiştir ve toplam altı örnek gösterilmiştir: kuzi-çak, köl-çek, tay-çak, kiz-çak, köngül-çek, (oyun-çak). Bu kelimelerin benim verdiğim örnekler arasında da bulunması bunların aynen aktarma olduğunu göstermez. Zira benim -çak, -çek; -çuk, -çük ekleri ile verdiğim toplam sekiz örnekten Kaşgarlı'nın örnekleriyle dört tanesi örtüşmektedir. Bunlardan oyunçak kelimesinde de anlam bakımından ayrılığımız vardır. "oyunçak" kelimesinin Uygurcada "neşelilik, neşe" anlamına gelmediğini ifade etmektedir. Eğer aynen aktarma gibi bir hırsızlama söz konusu olsa idi, "koziçak" değil, MUTG 1992'deki gibi "kuziçak" şeklinde veya "oyunçak" kelimesinin manasını MUTG 1992'deki gibi "oyuncak" şeklinde alırdım.

Eklerle ilgili örnekler, çalışmanın yapıldığı sırada en hacimli Uygurca sözlük olan Emir Necip'in hazırladığı 1968 yılında Moskova'da yayımlanmış olan "Uygurçe-Rusçe Luget" (URL 1968) taranarak tespit edilmiştir. Kaşgarlı'nın "yeni bir yanlışlık" dediği "neşelilik, neşe" anlamı da oradan alınmıştır: Emir Necip, *oyunçak* "vesyalyt (sevinç, sevinçli, şen), cizneradostny (daima şen, güleryüzlü), veselçak (şen, hoşsohbet adam)" (URL 1968, 115) anlamlarını vermiştir. Aynı eserde oyuncak anlamına gelen kelime oyuncuk "iğruška (oyuncak)" (URL 1968, 116) şeklindedir. "oyuncak" anlamındaki kelimenin "oyunçak" değil, "oyuncuk" olduğunu yine Uygurcanın en hacimli sözlüklerinden olan "Uygur Tilining İzahlık Lugiti (Kiskartılması), Ürümçi 1999" (UTİL, 1999, 1194) adlı eserde de verilmiştir.

Yukarıda verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere verdiğimiz örneklerin kaynakları Kaşgarlı'nın iddia ettiği gibi MUTG 1992 değildir, URL 1968 adlı sözlüktür. Kaşgarlı'nın kendisine göre yanlışlık olarak nitelendirdiği anlam da, oyun-cuk ve oyunçak kelimeleri de yine URL 1968'den alınmıştır.

5b. -duk, -duruk, -dürük ekleri ve misalleri yazarın iddia ettiği gibi ondan alınmamıştır. Zaten eki birinden almak diye bir şey söz konusu olmaz. Ek dile aittir, şahsa göre benim senin diye belirlenemez. O güne kadar tespit edilememiş bir ek olursa belli ölçüde sahiplenme olabilir, ama adı geçen eklerin de böyle bir özelliği bulunmamaktadır. Ayrıca kendisinden aldığımı zikrettiği -dük eki bizim YUTG 1994'de hiç geçmemektedir. -duruk, -dürük eki ile verdiği örnekler Uygurcadaki şekillerle tam uyuşmadığı şu örneklerden anlaşılacaktır.

boyun-duruk MUTG 1992 98

boyun-turuk URL 1968, 217, UTİL 145, YUTG 1994 28

ağız-duruk MUTG 1992 98

'giz-duruk URL 1968, 148, UTİL 1999, 1291, YUTG 1994 28

kemel-dürük "komut" MUTG 1992 98

kemel-dürük "göğüslük, tasma" URL 1968, 642, UTİL 1999, 886

Uygurca sözlüklere bakma zahmetine bile girmemiş bir kişinin yanlış aktarmalarını ben de aynen aktarma yoluna gitseydim alıntılarımın kaynağının Kaşgarlı olduğu söylenebilirdi belki; ama örnekler karşılaştırıldığı zaman kaynağın URL 1968 olduğu açıktır. Ayrıca MUTG 1992'de bulunmayan şu örnekte omul-duruk "at göğüslüğü" URL 1968, 112, YUTG 1994, 28 örneklerin kaynağının neresi olduğunu açıkça göstermektedir.

5c. Yapım ekleri ile ilgili örneklerin pek çok olması ve bunların dilin genel yapısı içinde bütün gramerlerde anlaşılabilirliği ve işlerliği yüksek olanların öne çıkarılarak verilmesi benimsenen bir yoldur. Eğer yapım ekleri işlek değil ise, dildeki örnekleri de sınırlıdır ve ilgili kitaplarda da aynı örnekler tekrar edilme yoluna gidilir. Bu eklere de kimsenin mülkiyetine alması söz konusu olamaz. Eğer bunları gündeme getirecek olsa idim, MUTG 1992'de de geçen isimden isim yapma eklerine ait -duruk, -dürük örnekleri HZUT II, 77 ve HZUTG 1987, 91'de, -çak, -çek örnekleri HZUT II, 80 ve HZUTG 1987, 92 'de geçmektedir diyerek izinsiz alıntı olarak önceki tenkitte verme yoluna giderdim.

Yine aynı şekilde -ca, -ce eki ile örnekleri (y' pinçe, s' linçe, pürkençe...) de HZUTG 1987, , 96'da görebiliriz. Bunların Kaşgarlı'da olması onun alıntı yaptığı anlamına gelmiyorsa, YUTG 1994'de geçmiş olması da MUTG 1992'den alındığı anlamına gelmez. Zira işlek olmayan bir ekin örneklerini herkes aynıyle verir. Yine de kaynağımızın Kaşgarlı olmadığını, URL 1968 olduğunu "y' pinça" örneğinin MUTG 1992'de olmayan ve URL 1968'de olan "~ y' pinçi" şekli de gösterecektir. (URL 1968, 795).

5ç. Bizim asıl tenkit ettiğimiz nokta işlek olmayan yapım eklerinin örneklerinin alıntılanması veya benzer şekilde tekrar edilmesi değildi. İşlek olan eklerin ve özellikle de çekim ekleri örneklerinin kaynak gösterilmeden alıntılanması idi. Yüzlerce farklı kelime ile kullanılacak örnekler belli dil bilgisi kitaplarındaki örneklerin tekrarına dönüşüyorsa ve kaynak da zikredilmiyorsa, burada izinsiz bir alıntılama var demektir. Tenkidimizde de bunları şöyle sıralamıştık:

Yazar iyelik ekli örnekleri HZUTA 1985, 71'den, hâl ekleri ile ilgili örnekleri HZUTG 1987, 52, 57-58, 62-63'ten almıştır. Yine HZUTG 1987'nin "Revişdaşlarının menisi ve qollinilişi" kısmını da "Gerindiumların Çeşitli Kullanışları" başlığı altında (bk. MUTG 1992, 203-208) aktarmış. Bölüm tamamen aktarma olduğu halde sanki iki cümle örneği HZUTG 1987'den alınmış gibi gösterilmiştir.

6. Tenkit

“...Rıdvan Öztürk “Uygur Türkçesi 1930’lu yıllardan sonra ortaya çıkmış bir yazı dilidir” (Yeni Uygur Türkçesi Grameri söz başı IX) demektedir ki bu bütünüyle yanlıştır. Abdulhalik Uygur, Mehmet Ali, Tevfik, Kutluk Şevkiler’in 1920 yıllarında yazdığı şiirleri, 1918 yılında çıkmaya başlayan Kaşgar “Ang” gazetesinde yayımlanmış olan eserleri acaba hangi dilde yazılmıştır?...” (B-2004, 66)

6. Cevap

6a. Bir yazı dilinin oluşumunda beş on yılın hükmü olmadığı herkesin malumudur. Kaşgarlı’nın dediğini doğru bile kabul etsek yirmili yıllarda ürünler verilmiştir desek bile bu onun tam yazı dili olduğu anlamına gelmez. Zaten bizim de burada net bir rakam veremeyişimiz bu sürecin devam etmesi ile ilgilidir.

6b. Yazı dili olmanın temel özelliklerinden biri sayabileceğimiz alfabenin o dile veya o lehçeye has hâle gelme özelliği Uygurca için 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar söz konusu değildir. 1925 yılına gelinceye kadar Çağatay imla geleneğine bağlılık, 1925–1930 yılları arasında alfabenin yeniden şekillendirilmesi ile biraz daha Uygurcaya has hâle gelmiştir. Bazı yenilemelerle birlikte bu alfabe 1974 yılına kadar kullanılmış, 1974–1983 yılları arasında Latin alfabesi kullanılmış ise de 1984 yılındaki yerel hükümetin kararı ile bugünkü Arap asıllı alfabe kullanıma girmiştir. Bağımsız Devletler Topluluğu’ndaki süreç ise daha farklıdır. Alfabe farklılıklarındaki süreçte 1925 tarihi, Uygur ses bilgisini yansıtmaya yönelik aşama olması bakımından önemlidir. Bu Uygurcanın da yazı dili haline gelmesinin en önemli şekli göstergelerindedir.

6c. Yazı dilinin temelleri elbette onlarca yılı alacak bir zaman dilimine uzanır. 19. yüzyılın ikinci yarısına giden Uygur şekillenmesi, ses bilgisine ve şekil bilgisine yönelik formatına 20. yüzyıldan itibaren kavuşmaya başlamıştır.

Kaşgarlı’nın dediği gibi 1918’de, 1920’li yıllarda Uygurları ve kısmen Uygurca’yı yansıtan eserler de vardır. Hatta Kaşgarlı’nın “Uygur Türkçesi ile ders yapma usulüne geçmekte önderlik etti. O modern fen ve edebiyatı yaygınlaştırmak ve bu yol ile vatani yüceltmek için “Sarf ve Nahvi”, “İlmi-i Tecvit”, “Kıraat”, “İlm-i Hisap”, “Akaid-i Züriye”, “Yaş Ösmürlerge Nasihat”, “Muptahil Edip” gibi sekiz tane eser yazdı” (UTKTD 2004, 44–45) diyerek örnek gösterdiği ve eserinden de metin örnekleri aktardığı Abdülkadir Abdülvaris Azizi’nin “Tecvid-i Türkî” adlı eserinin ilk baskısı 1915 yılında yapılmıştır. Bu eserlerin Suudi Arabistan’da basılan günümüz nüshalarında Uygur Türkçesi değil, Çağatay Türkçesi imlâsı kullanılmaktadır (Öztürk 1999, 924) Eğer bu imlâya biz Uygur Türkçesi diyeceksek Kaşgarlı’nın dediği gibi 1920’li yıllara değil, 1910’lu yıllara götürmek gerekir.

6d. Kaşgarlı'nın beni aklınca zor duruma düşürmek için sorduğu "...Kutluk Şevkiler'in 1920 yıllarına yazdığı şiirleri, ... acaba hangi dilde yazılmıştır?" (B-2004, 66) sorusunun cevabını, yine Kaşgarlı'nın Kutluk Şevki'nin şiiridir diye verdiği şiir örneğinden hareketle ben işten bir parça anlayanlara sorayım: Aşağıda Kaşgarlı'nın kitabından alınmış olan şiir, Çağatay Türkçesiyle mi, Uygur Türkçesiyle mi, Türkiye Türkçesiyle mi yazılmıştır, yoksa Kaşgarlıca mıdır? Böyle bir aktarma yapan kişinin lehçe, yazı dili değerlendirmesi ne kadar güvenilir olur?

*"Ana dilin bilen kişinin izzetin kılğum kilür
Ana dilin ağzından altın verip algum kilür
Bu ana dil olsa ger Amerika ve Afrika'da
Sarf edip binlerce tilla o yere hem bargum kilür
Ey ana dil bizge sen geçmiş uluglardın nişan
Sen ile ruhiziminde iftihar etkum kilür"* (UTKTD 2004, 97)

6e. Türk Yazı dilleri hakkında yazılmış en bilinen kaynaklardan birisi olan "Yazıca Mira, Tyurkskie Yazıki" adlı eserin Kazakça baskısında da durum şöyle açıklanmaktadır:

"Uygurların kendileri 1920'li yıllara kadar Keşker Tili "Kaşgar Uygurlarının dili", Tarançı tili "İli oymağı ile Yedisu Uygurlarının dili" diye bölünür. Batı literatüründe "Eastern Turki", "Osttürkische", bazen de sadece "Turki" terimleri kullanıldı" (Sadvakasov 2002, 566).

Bu bilgi, bizim "...bir kısım kaynaklarda Tarançı Türkçesi diye de adlandırılan..." dediğimizi gösteren kaynaklardan biridir. YUTG 1994'de Tarançı terimi ile ilgili söylediklerimiz bütünü ele alındığı zaman, Uygur yazı dilinin şekillenmesinde İli ve Yedisu bölgesinin ağzını ifade etmek için kullanıldığı açıktır.

Yazı dili geneli yansıtmalı, geneli yansıtmıyorsa bir kısmı farklı, bir kısmı farklı yazıyorsa oluşum aşamasında demektir. Onun için biz bu oluşumun büyük ölçüde gerçekleştiği zaman dilimi olarak 1930'lu yılları belirtme yoluna gittik. Bu görüşümüzü de Shirin Akıner, K. Öztopçu, Andrew Forbes, Gulam Gapuri, Adil Eziz, Abdull'tip Taşpolat gibi araştırmacıların eserlerinden alınmış bilgilerle destekleme yoluna gittik. (YUTG 1994, 1). Şu cümlelerimiz okunsaydı veya anlaşılıysaydı herhalde bu tür ithamlar yapılmazdı.

"Uygur Türkçesi de, Uygur ismi gibi 20. yüzyılın başlarında görülmeye başlamıştır. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında Tarançı "tarımcı", Keşkelik "Kaşgarlı", Yekenlik "Yarkentli", Aksulik "Aksulu", Turpanlik "Turfanlı" gibi isimlerle anılan Uygur Türkleri, 1921 yılında "Uygur" ismini benimse-

mişler. Bu ismi 1934'te Doğu Türkistan Hükûmeti de umumi isim olarak kabul etmiştir. 1955'te Sinkiang-Uygur Muhtar Bölgesinin kurulmasıyla da "Uygur" ismi resmîyet kazanmıştır. Uygur Türkleri 1930'lu yıllara kadar Çağatay Türkçesini kullanmıştır. Bu tarihten sonra Ürümçi (Urumçi) ağızını merkez kabul eden Kaşgar, Aksu, Kumul, Turfan ve İli vilayetlerinin ağızlarıyla birlikte Uygur Türklerinin tamamına yakınının dilini içine alan "merkezî şive"yi edebi dil haline getirmişlerdir. (YUTG 1994, 1)"

7. Tenkit

"Burada şu hususu belirtmek gerekir ki Dr. Rıdvan Öztürk Uygur Türkçesinin şimdiki zaman fiil çekimini doğru, ilmî şekilde aydınlatmada çok yetersiz kalmıştır. Konuyu şeklen ifade etmeye çalışmış, ancak mahiyet itibarıyla açıklayamamıştır." (B-2004, 67)

7. Cevap

7a. Yazar, yukarıdaki cümlelerden sonra ekin ortaya çıkışı ile etimolojik izahlara girişmiştir. YUTG 1994 adlı eserimizde biz kip eklerinin yapısını izah etme gibi bir tutum içinde olmadık. Kitabın formatı da böyle bir izaha uygun değildir. Biz, fiile şimdiki zaman anlamı veren yapının şimdiki zaman eki olduğunu belirtme yoluna gittik. Bu yapı da Uygur Türkçesi için "-i-" (<-a/e-) eki değildir. Ondan daha önce gelerek birlikte kaynaşmış birleşik bir şekil oluşturan yat- fiiline ekli şekildir, yani"-vati-" şeklindedir. Elbette "-vati-" ekini ayrıştıracak olursak, bunu içinde yat- yardımcı fiili tasvir fiili olarak kullanılmıştır. Burada "yat-" tasvir fiilinin "tur-, otur-, yür-" fiillerinden farklı olan özelliği bunun kaynaşmış olmasıdır. Yoksa anlam bakımından "İzçil Hazirki zaman hever şekli" olarak Uygur gramerinde "y'zivatimen, y'zip olturimen, okup yatimen, körüp yürimen" şekilleri bir arada verilmektedir (HZUTG 1987, 353).

7b. Türkiye Türkçesinde şimdiki zaman eki "-yor, -iyor" şeklinde gösterenler de ekin aslının bir "yori-" tasvir fiilinden geldiğini, ekin hâlâ uyumsuz kullanımından dolayı da bilmekteyizler, ama ekin ayrıntısına girmezler. Özbek Türkçesinde de ekin "-yap" eki olduğunu söyleyenler, yine ekin aslının Uygur Türkçesinde olduğu gibi "yat-" fiili ile ilgili olduğunu bilirler, ama kaynaşma ve fonetik değişiklikler olduğu için izaha girişme ihtiyacı duymazlar. Aynı şekilde Türkmen Türkçesinde de "-yar/-yer" ekinin "yeri-" fiilinden geldiği herkesin malumudur. Onun için kimse bu konularda özele yönelik bilgi aktarma yoluna gitmemiştir. Eğer hazırladığımız kitap fiil bahsini geniş olarak incelemek üzerine olsaydı, bu konu hakkında da bazı bilgiler verme yoluna giderdik. Nitekim "Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil" (UÖTF 1997) adlı diğer kitabımızın 129–143 sayfalarında ekin ortaya çıkışı ve kullanışı ile ilgili iki lehçedeki şekilleri ile kıyaslayarak ve konu ile ilgili görüş bildiren bazı kaynakları da belirterek etimolojisi ve kullanımı hakkında etraflı bilgi vermiştik.

7c. Kaşgarlı'nın haklı olarak söylediği bir yanlış yazımın (işli-vati-men...) doğrusunu da yine ÜÖTF 1997, 131'de (işle-vati-men...) şeklinde çekimlediğimiz görülecektir. Baskı hatasından kaynaklanan bu yanlışın da yeni baskıda düzeltileceğini belirtmek isteriz.

7ç. “-i-p yat-a-dur” şekli eğer “-ivatidu” şekline dönüşmüşse artık burada bir birleşik kaynaşık yapıdan bahsedilebilir. Tabii olarak da burada şimdiki zaman anlatımını veren yapı “-i-“ değil “-ivati-“ şeklindedir. Kaşgarlı'nın kitabında “şahıslı fiiller” (MUTG 1992, 157) örnekleri olarak verdiği şu örnekleri kendi verdiği anlamlarıyla birlikte (şahıs sırasını düzelterek) yan yana getirmek bile şimdiki zaman eki ile gelecek zaman ekinin ne olduğu hakkında fazla söze hacet bırakmayacaktır.

'livatimen	“alıyorum”	alimen	“alacağım”
'livatimiz	“alıyoruz”	alimiz	“alacağız”
'livatisen	“alıyorsun”	alisen	“alacaksın”
'livatisiler	“alıyorsunuz”	alisiler	“alacaksınız”
'livatidu	“alıyorlar”	alidu	“alacaklar”

7d. Eğer biz de Kaşgarlı'nın yazdığı gibi şimdiki zaman eki olarak “-vat-“ eki vardır dese idik (MUTG 1992 166, UTKTK 42) asıl yanlış eksik bilgi vermek suretiyle o zaman yapmış olurduk. Yapının üç ekin birleşmesinden olduğunu “-vat/ -ivat/ -uvat/ -üvat” devamlılık bildiren şimdiki zaman eki ile şimdiki gelecek zaman eki “-i”den sonra şahıs ekinin getirilmesi ile yapıldığı (Şilyang 1996, 326) zaten bilinmektedir. Bu ifadeye uygun olarak ek batılı kaynaklarda “-ivatimen, uvatimen, -üvatimen” vb (<-p yata turur-men) şeklinde (Pritsak 1959, 560) ve

“*Men -ivatimen, Sen -ivatisen, U -ivatidu*” (http: 2007) şekillerinde gösterilmektedir.

8. Tenkit

“*Dr. Rıdvan Öztürk'ün gelecek zamanın üçüncü tipi hakkındaki görüşleri de yanlış tabirler esasına kurulmuştur. Sayın Öztürk Uygur Türkçesinde gelecek zaman fiil çekimlerinin üçüncü tipi hakkında bahsederken şöyle demektedir: “...”*

Bu aslında (a.e. s. 82) ünsüz ile biten fiil köklerine -a, -e gelecek zaman fiil çekim eki, ondan sonra -tur, -dur yardımcı fiil, daha sonra sıfat fiil eki”-gan, -kan” nun eklenmesiyle meydana gelmektedir. Bar-a-dur-gan-sen – baridigan-sen (belkim varacaksın) B-2004, 69.

8. Cevap

8a. Gelecek zamanın üçüncü tipi olarak göstermiş olduğum -idiğan, -ydiğan kullanılışı ile ilgili Mahmut Bey'in neyi tenkit ettiği anlaşılacak-

tadır. Tabirlerde yanlışlık varsa bu belirtilmemiştir. Böyle bir ek yok diyorsa bu da belirtilmemiş. Açıklık getirmesi için MUTG 1992’ye bakacak olsak, Kaşgarlı kendi kitabında böyle bir gelecek zaman çekiminden hiç bahsetmemiştir. Uygur Türkçesinde diğer bazı lehçelerde de olduğu gibi belirsiz bir gelecek zamanı anlatan –idigan, -ydigan (<-a/-y tur-gan) kaynaşmış birleşik eki bulunmaktadır. “suby’ktip mölçer meylidiki pütmiğen hazirki zaman he-ver şekli” (HZUTG 1987, 337) başlığı altında bütün şahıslara göre çekimleri yapılmaktadır.

8b. Bu birleşik yapısında Kaşgarlı’nın dediği gibi -a, -e gelecek zaman eki bulunmamaktadır. Buradaki -a, -e eki gelecek zaman eki değil tur- yardımcı fiilinin asıl fiile bağlayarak süreklilik anlamını ortaya çıkaran zarf fiil ekidir. Kip ekinin üzerine ek fiil dışında yardımcı fiilin gelmeyeceği herkesin malumdur. Tıpkı şimdiki zaman ekinin zarf fiil ile yardımcı fiilin kaynaşması ve bir kip ekli şeklin birleşip kaynaşması sonucu -vati şeklinde ortaya çıkması gibi; -a/-e, -y zarf fiil eki ile tur- yardımcı fiilinin –gan/-gen geçmiş zaman kipi ile birleşip kaynaşması sonucunda da -idigan/-ydigan eki ortaya çıkmıştır. Ekin yapısı ve mahiyeti hakkında yine bu kitabın formatına uygun olmadığı için bilgi vermemiştik. Ama ekin bu yönü kaynakları da gösterilerek UÖTF 1997, 168’te anlatılmıştır. Eklerin uyum dışında kalın şekilli olması yardımcı fiilin kökündeki kalınlıkla ilgili olup ekleşme sürecini henüz tamamlamamış olmasındandır. Bu anlamda Uygur Türkçesi gelişmesini günümüzde de devam ettirmektedir.

8c. Kaşgarlı ekin ünlü ile biten fiil tabanlarına gelişini “...*ikinci bir durum ise ünlü ile biten fiillere gelecek zaman istek -ay, -ey, ondan sonra “tur-, dur-“ yardımcı fiili, daha sonra -gan, -kan” ekinin eklenmesiyle meydana gelmektedir. Örnekler: işle-ey-durğan (çalışacaksın)”* (B–2004, 69) şeklinde açıklamıştır. Daha sonra da buna bağlı olarak “...*Türkçe’de iki ünlünün bir arada gelmemesi dolayısıyla ünlülerin birinin düşmesidir. Onun için: işle-ey-durğan değil, işleydiğan şeklinde kullanılmıştır.* (B–2004, 69) demektedir.

Yukarıda 8b.’de belirttiğimiz yanlışlık burada da devam etmektedir. –a/-e gelecek zaman eki olmadığı gibi buradaki –y de “-ay, -ey gelecek zaman istek eki” değildir. Kaşgarlı’nın belirtmeye çalıştığı –ay/-ey eki, Çağataycada da görüleceği şekli ile emir(-istek) kipinin birinci şahsının kısaltılmış hâlidir. Emir kipinin veya istek kipinin bu tip arada kullanılışı görülmez. Bu yine Çağataycada da gördüğümüz –y zarf fiil ekinden başka bir ek değildir. Çağataycanın devamı mahiyetinde olan Uygur Türkçesinde de zarf fiil eki olarak –a/-e, -y aynı görevlerde kullanılmaktadır. –ydigan yapısında da –y zarf fiili kullanılmıştır. –ay/-ey ekinin ünlüsünün düşmesi ile bir alakası yoktur. Buradaki y’nin kaynağı –yu/-yü (isteyü “isteyerek”), yığlayu (“ağlayarak”) şeklindedir (Eckmann 1988, 107–108). Bunu görmeden yorum yapacak olursak belirttiğimiz büyük yanlışlara da düşeriz elbette.

Sonuç

1. On bir yıl sonra gelen cevap, tenkit edilen noktaları açıklamaktan uzak, niyet okuyuculuğundan ibaret, tenkit ederken yeni yanıtlara düşülmüş bir yazı olmaktan öteye gidememiştir. MUTG 1992 adlı kitap ve Kaşgarlı'nın tenkidi (B-2004), Türkiye Türkolojisine uygun eser verecek olanların Türkoloji disiplini ve tabii olarak da başta Türkiye Türkçesini tam olarak kavraması gerektiğini de bir kez daha göstermiştir. Bu iki özellik olmadan yapılan çalışmaların Türkolojiye katkıda bulunmadığı açıktır.

2. Belleten'in sorumlularının bu kadar hakaretimiz ve ilmîlikten uzak bir yazıya nasıl olur verdikleri anlaşılammıştır. Hele bu yazının on bir yıl aradan sonra gelen bir tenkit olduğunu düşünürsek, maksadın ilmî anlamda cevap vermek olmadığı da açıktır. Derginin son sayılarının yeterince incelemeyen geçmediğini; aynı yazının Belleten'in hem 2003-II sayısında hem de 2004-I sayısında yayımlanmış olması da göstermektedir. (Ayva 2003, 39-56; Ayva 2004-I, 1-19)

3. Belleten'in yayın ilkeleri içinde yer alan “*Yazı kurulunca gönderilen yazılarda yazı bütünlüğünü bozmayacak düzeltmeler yapılabilir*” hükmüncü yapılan düzeltmeler için yazarının oluru alınacak olursa, bazı yanlış anlaşılmalarda da kendiliğinden hallolacaktır.

Kaynakça

- Ayva 2003:** Ayva, Aziz (2006): “Mehmet Ali Köyü (Güneysınır/Konya) Ağzında Kullanılan Fiillere Ekler”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2003-II, Ankara, s.39-56.
- Ayva 2004:** Ayva Aziz (2006): “Mehmet Ali Köyü (Güneysınır/Konya) Ağzında Kullanılan Fiillere Ekler”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2004-I, Ankara, s.1-19.
- B-1993:** Öztürk, Rıdvan (1995): “Doç.Dr. Sultan Mahmut KAŞGARLI, Modern Uygur Türkçesi Grameri, Orkun Yayınevi, İstanbul 1992, 266 s.”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1993, Ankara, s. 183-190.
- B-2004:** Kaşgarlı, Mahmut (2006): “İlmîlikten ve İlmî Nezaketten Yoksun Bir Tenkide Cevap”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2004/1, Ankara, s. 63-70.
- Eckmann 1988:** Eckmann, Janos (1988), Çağatayca El Kitabı, (Çev. Karaağaç, Günay), İstanbul, 288 s.
- http: 2007:** <http://www.ughurlanguage.com/logs/UighurVebChat51.htm>, 02.04.2007
- HZUT II:** Talipov, T.T. vd. (1966): Hazirki Zaman Uygur Tili, II Kisim Morfologiya ve Sintaksis, Almatı, 455s.
- HZUTA 1985:** Aziz, A. , Taşpolat, A. (1985): Hazirki Zaman Uygur Tili Asasliri, Keşker Uygur Neşriyatı,
- HZUTG 1987:** Tömür, Hemit (1987): Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi (Morfologiya), Milletler Neşriyatı, Pekin, 529 s.
- MUTG 1992:** Kaşgarlı, S. Mahmut (1992): Modern Uygur Türkçesi Grameri, İstanbul, 266s.

- Öztürk 1999:** Öztürk, Rıdvan (1999): “Suudi Arabistan’daki Uygur Türkçesi”, 3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996, Ankara, s. 923–940.
- Pritsak 1959:** Pritsak, Omeljan (1959), “Das Neuuigurische”, Philologia Turcicae Fundamenta , Wiesbaden 1959, s.525-563
- Sadvakasov 2002:** Sadvakasov, G.S. (2002), “Uygır Tili”, Türki Tilderi, Astana, s. 566–581.
- Şilyang 1996:** Şilyang, Ç’ng (1996): Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi, Şıncang Helk Neşriyati, Ürümçi, 743s.
- TTT 1983:** Nesrullah (1983): “Uygur Tilining Terekkiat Baskuçliri Hekkide”, Türki Tiler Tetkikati, C.II, Pekin, 282s.
- UÖTF 1997:** Öztürk, Rıdvan (1997): Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil, Türk Dil Kurumu Yayınları: 680, Ankara, 252s.
- URL 1968:** Necip, Emir (1968): Uygurçe-Rusçe Luget, Moskova, 828s.
- UTİL 1999:** Yakut, Abliz vd. (1999): Uygur Tilining İzahlik Lugiti (Kiskartilmissi), Şıncang Helk Neşriyati, Ürümçi, 1474s.
- UTKTD 2004:** Kaşgarlı, Sultan Mahmut (2004): Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası, İstanbul, 352
- YUTG 1994:** Öztürk, Rıdvan (1994): Yeni Uygur Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları: 593, Ankara, 171s.